

Ireneusz Ciosek

Początki rekreacji, wychowania fizycznego i sportu w Kielcach na przełomie XIX i XX stulecia

---

Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna 10, 13-26

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ireneusz CIOSEK*

Początki rekreacji, wychowania fizycznego i sportu w Kielcach na przełomie XIX i XX stulecia

Streszczenie

Artykuł pt. *Początki rekreacji, wychowania fizycznego i sportu w Kielcach na przełomie XIX i XX wieku* jest próbą przedstawienia procesu kształtowania się wśród społeczności miejskiej Kielc różnych form aktywności fizycznej. Związana była ona z rozwojem nowych metod wychowania, postępem wiedzy o człowieku i sytuacją polityczną. Konsekwencją industrializacji Kielc na przełomie XIX i XX w. był szybszy napływ informacji politycznych, gospodarczych, społecznych i obyczajowych. W programach szkolnych pojawiła się gimnastyka, która miała przyczynić się do prawidłowego rozwoju fizycznego młodzieży. Mimo słabości miejscowej wytwórczości i tym samym wątpliej kondycji finansowej, ówczesni kielczanie stawali się oni odbiorcami płynących ze świata nowości. Jedną z nich była moda na uprawianie rekreacji i wszelakich sportów, co było w pełni uzasadnione względami zdrowotnymi. Pożyteczna rola sportu i rekreacji dotarła do świadomości ówczesnych mieszkańców Kielc, jednak zbyt duże koszty z tym związane zawężyły krąg miłośników aktywnego wypoczynku.

Słowa kluczowe: rekreacja, turystyka, wychowanie fizyczne, sport

Szybkie przeobrażenia gospodarcze i społeczne, a szczególnie procesy industrializacji i urbanizacji w XIX w., pobudziły ówczesnych pedagogów do szukania nowych metod wychowania, m.in. poprzez sięganie do koncepcji wychowania fizycznego dzieci i młodzieży. Powodem gwałtownego rozwoju wf. w XIX w. była także rozbudowa szkolnictwa. Wśród czynników wyznaczających rozwój wf. dwa zasługują na uwagę. Pierwszy czynnik posiadał charakter politycz-

---

* Doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt w Instytucie Nauk Politycznych, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach.

ny, ponieważ inicjatywa upowszechnienia ćwiczeń fizycznych wychodziła z kręgów rządowych, które miały na względzie dobrą kondycję fizyczną swoich obywateli, przyszych żołnierzy. Drugim istotnym czynnikiem rozwoju wf. był postęp wiedzy o człowieku, o prawach rozwoju fizycznego i psychicznego, jaki dokonał się w XIX w. Środowiska lekarskie wspierały i popierały upowszechnienie wf. Z tego m.in. powodu lekarze coraz częściej gościli w szkołach, propagując higienę osobistą i zdrowy tryb życia. Poprzez te działania wf. i higiena zostały uznane za jeden z najistotniejszych czynników racjonalnego wychowania w II Rzeczypospolitej¹.

Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia początków wf. i sportu na terenie Kielc przed I wojną światową. Zagadnienia związane z wf. i sportem w Kielcach nie były dotychczas przedmiotem szczegółowych badań naukowych. Jedyne okres dwudziestolecia międzywojennego doczekał się pracy o charakterze monograficznym², podobnie zagadnienia związane z dziejami ruchu krajoznawczego w Kielcach doczekały się oddzielnego opracowania³.

Główną podstawą niniejszego artykułu stanowiły źródła archiwalne zdeponowane w Archiwum Państwowym w Kielcach. Ważnym uzupełnieniem bazy źródłowej była „Gazeta Kielecka”, na łamach której poruszano zagadnienia związane z kulturą fizyczną. Miały one w większości charakter kronikarski, ale można również spotkać artykuły publicystyczne, dotyczące problemów wychowania fizycznego i sportu.

Ludność Kielc w latach 1885–1914 wzrosła blisko trzykrotnie (2,8). W roku 1885 r. ludność Kielc liczyła ogółem 14 485 osób, a w 1914 r. już 40 728. Początkowo przyrosty ludności były niewielkie, a pierwszy znaczący skok zaludnienia następuje dopiero w latach 1885–1890. Można go powiązać z ukończeniem w 1885 r. budowy przebiegającej przez Kielce linii kolei dęblińsko-dąbrowskiej. Data doprowadzenia do miasta linii kolejowej jest ważną cezurą w historii miasta, ponieważ wraz z nią Kielce wkroczyły ostatecznie w epokę kapitalizmu, ze wszystkimi jego konsekwencjami. W następnych latach przyrost zaludnienia ponownie kształtował się na poziomie bliskim początkowemu. Kolejny skok nastąpił po 1905 r., a wysokie tempo wzrostu utrzymywało się aż do wybuchu pierwszej wojny światowej. Nie decydowały o tym czynniki ekonomiczne, ponieważ przemysł w Kielcach nie tworzył wówczas nowych miejsc pracy. Obrazuje to m.in. wskaźnik udziału robotników w ogólnej liczbie ludności. W 1909 r. wyniósł on 1,13%, a w trzy lata później wzrósł zaledwie o 0,01%,

¹ R. Wroczyński, *Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918*, Wrocław – Warszawa 1971, s. 11–12.

² I. Ciosek, *Rola instytucji państwowych, samorządowych i organizacji społecznych w rozwoju wychowania fizycznego i sportu w Kielcach (1918–1939)*, Kielce 2004.

³ A. Massalski, A. Gembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze na Kielecczyźnie 1908–1950. Zarys dziejów*, Kielce 1983.

osiągając 1,14%. Czynnikiem decydującym o rozwoju Kielc przed I wojną światową była jego rola jako centrum administracyjnego⁴.

Należy wspomnieć, że w Kielcach do wybuchu I wojny światowej najliczniejszą grupę mniejszości narodowych stanowili Żydzi. Szybki wzrost liczby Żydów w Kielcach, notowany także w innych miastach Królestwa Polskiego, spowodowany był częściowo najwyższym w tej grupie przyrostem naturalnym, jak również wiązał się z ruchami migracyjnymi. Wielu bogatych przedstawicieli ludności żydowskiej przybyło do Kielc po doprowadzeniu kolei. W 1872 r. zamieszkiwało w Kielcach 505 Żydów, w 1876 r. – 1121, w 1880 r. – 2640, w 1896 r. – 2946, natomiast w 1915 r. – 14 794⁵.

W Kielcach ogród miejski przez wiele lat pretendował do roli miejskiego ośrodka rekreacji i sportu, kielczanie tu najchętniej spędzali wolne chwile. Latem pływali łódką po stawie i grali w tenisa, a zimą jeździli na łyżwach po zamrzniętym stawie. Od 1905 r. staw miejski dzierżawił Lejzor Borensztein, który zobowiązał się płacić miastu z tego tytułu, po przedłużeniu umowy w 1913 r., 205 rubli i 63 kopiejki. Głównym celem dzierżawców stawu miejskiego i części ogrodu miejskiego było komercyjne wykorzystanie jego walorów rekreacyjnych. Dopiero w 1917 r. ubiegające się o dzierżawę stawu Kieleckie Koło Zjednoczonych Ziemianek, którego prezesem była Maria Popławska, do swojej oferty dołączyło deklarację, iż całkowity zysk pragnie przeznaczyć na cele kulturalne i humanitarne. Ziemianki nadmieniały jednocześnie, że po uzyskaniu dzierżawy zamierzają wpływać na rozwój fizyczny młodzieży poprzez ułatwienie jej korzystania z ćwiczeń sportowych. Cel swój pragnęły osiągnąć poprzez organizację zawodów sportowych i rozrywek na świeżym powietrzu. Mimo tak daleko idących deklaracji przetarg wygrała Maria Bielawska, której oferta była najwyższa⁶.

Władze carskie, mając na celu poprawę kondycji swoich rekrutów, podjęły w tym kierunku specjalne działania. Pod koniec lat 80 XIX w. rząd powołał komisję, która opracowała projekty nowych programów nauczania. Uwzględniono w nich lekcje gimnastyki, nazywanej także wojskową, nie pozostawiając złudzeń co do jej celów i charakteru. Nad projektem rozgorzała dyskusja, w której dyrektorzy gimnazjów wskazywali na mankamenty przyszłej reformy. Między innymi proponowany przez ministerstwo program gimnastyki wymagał skracania in-

⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), Pierwaja Wsieobszczaja Piripis Nasilenija Rosijskoj Imperii 1897 god. Red. N.A. Trojnickago, L III Kieleckaja Gubernija 1904, s. 99, 115; APK, Obzory Kieleckoj Guberni za 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1914 god.; J. Naumiuk, *Robotnicze Kielce (1918–1939)*, Łódź 1972, s. 12; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, s. 124; R. Kołodziejczyk, *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1961, nr 2, s. 243; *Spoleczeństwo polskie od X do XX wieku*, red. I. Ihnatowicz, A. Mączka, B. Zientara, Warszawa 1972, s. 512.

⁵ K. Urbański, *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce 2003, s. 43–44.

⁶ APK, Akta miasta Kielc, sygn. 1993, k. 10, 12–15, 27, 29, 31, 36, 40–41; „Gazeta Kielecka”, 1872, nr 27; 1890, nr 20; J. Jerzmanowski, *W starych Kielcach*, Łódź 1984, s. 20.

nych lekcji i przerw międzylekcyjnych. Poza tym jego realizacja byłaby praktycznie niemożliwa, ponieważ szkoły nie dysponowały odpowiednimi salami. Powyższe problemy skłoniły dyrektorów do wysunięcia postulatów, mających na celu usunięcie z programu gimnastyki ćwiczeń na przyrządach oraz przedłużenie „rekreacji” z wprowadzeniem do niej gier i zabaw pod kierunkiem „zdolnego nauczyciela”. Ponadto proponowano przeniesienie ćwiczeń wojskowych na miesiące letnie, umożliwiające ich odbywanie na świeżym powietrzu oraz proponowano zwiększenie liczby wycieczek pieszych. Projekty zmian programów nauczania zostały przesłane do specjalnej komisji, która miała je uprościć, dostosowując do warunków panujących w szkołach. Jednak ćwiczenia fizyczne w placówkach oświatowych nie były traktowane tak jak na to zasługiwały. Na ten stan rzeczy składał się brak doświadczenia, niedobór wykwalifikowanych nauczycieli oraz sal gimnastycznych⁷.

Efektem tych prac było opracowanie dokładnej instrukcji, dotyczącej organizacji lekcji gimnastyki wojskowej. Nie mogły one być umieszczane przed ani po lekcjach i miały się odbywać cztery razy w tygodniu, po 30 minut. Jeżeli brak pomieszczeń nie pozwalałby na wspólne lekcje całego gimnazjum, zalecano organizować je oddzielnie dla każdej klasy. Równoległe z tą instrukcją ministerstwo zatwierdziło projekt budowy sal gimnastycznych przy gimnazjach męskich w Królestwie Polskim oraz powołało inspektorów szkolnych, którzy mieli zwracać szczególną uwagę na realizację jednolitego programu we wszystkich szkołach. Mimo tak ambitnych projektów realizacja lekcji gimnastyki w szkołach pozostawiała wiele do życzenia i często ograniczała się do wycieczek poza miasto⁸.

Rewolucja 1905 r. zwiększyła możliwości działalności oświatowej społeczeństwa polskiego, która do tego czasu była skrzępowana, a efektem tego stanu rzeczy był analfabetyzm, ponieważ po koniec lat osiemdziesiątych XIX stulecia do szkół uczęszczało tylko 14% ogółu dzieci w Kielcach. W Królestwie Polskim nastąpił żywiołowy rozwój szkolnictwa średniego, w tym żeńskiego. Nowo powstające szkoły były w większości prywatne, a przez to kosztowne, mogły więc objąć swym zasięgiem tylko wąskie grono młodzieży. Było to poważną barierą na drodze upowszechnienia oświaty. Szkoły prywatne miały możliwość prowadzenia nauki w języku polskim i w większym stopniu korzystały z dorobku ówczesnej myśli pedagogicznej. W myśli tej wychowanie fizyczne było już obecne i doceniane. Wydarzenia te stworzyły nową jakość, jeżeli chodzi o poziom nauczania i możliwości pracy pedagogicznej dla wielu polskich nauczycieli i teoretyków zajmujących się zagadnieniami oświatowymi. Po 1905 r. Polacy mieli większą swobodę zakładania stowarzyszeń i związków i tym samym mogli w sposób jawny rozwijać oświatę i szkolnictwo. Kapitalną rolę w upowszechnieniu

⁷ „Gazeta Kielecka” 1890, nr 35; 1890, nr 38; 1890, nr 46; 1890, nr 53; 1890, nr 57; L. Szymański, *Higiena i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915*, Wrocław 1979, s. 183–185.

⁸ „Gazeta Kielecka” 1890, nr 64; 1890, nr 71; 1890, nr 86; 1890, nr 98; 1892, nr 75.

oświaty odegrała wśród społeczeństwa polskiego zawiązana w 1905 r., a zalegalizowana w 1906 r., Polska Macierz Szkolna (PMS). Do 1907 r. powstały 784 koła PMS. Macierz prowadziła bardzo szeroką działalność edukacyjną, m.in. założyła 800 szkół, 317 ochron, 505 bibliotek. Organizowała liczne kursy dla analfabetów, odczyty itp.⁹

W Kielcach sytuacja szkolnictwa średniego kształtowała się podobnie jak na terenie Królestwa Polskiego. Ze szkół prywatnych powstałych w tamtym okresie na wyróżnienie zasługuje gimnazjum Marii Krzyżanowskiej. Program gimnazjum zatwierdzony 30 września 1905 r. stawiał sobie za cel harmonijny rozwój uczennic tak pod względem umysłowym, jak i fizycznym, zgodnie z hasłem „w zdrowym ciele zdrowy duch”. Program nauczania siedmioklasowego gimnazjum żeńskiego zakładał lekcje gimnastyki we wszystkich klasach. Składały się nań ćwiczenia wolne i z przyrządami; ponadto gry i zabawy na świeżym powietrzu, w skład których wchodziły kregle, krykiet i tenis. Nieodłącznym elementem była również nauka tańców, takich jak walc czy polka. Gimnazjum Marii Krzyżanowskiej, jako jedno z pierwszych, miało zorganizowaną salę gimnastyczną z prawdziwego zdarzenia. Pod względem poziomu lekcji gimnastyki wyróżniały się pozytywnie w Kielcach także dwie szkoły handlowe (męska i żeńska). Dużą była w tym zasługa Zygmunta Bronisława Nałęcz-Dobrowolskiego, który w 1912 r. został nauczycielem gimnastyki w „handlówce”. Dał się on poznać jako znakomity fachowiec, pedagog i animator życia sportowego w szkole i na terenie miasta. Do tradycji kieleckich szkół przed I wojną światową weszły urządzane corocznie popisy gimnastyczne, podczas których uczniowie wykonywali zbiorowe ćwiczenia gimnastyczne i demonstrowali gry zespołowe. Dużą popularnością wśród kieleckiej młodzieży cieszyły się wycieczki piesze. Pokazy gimnastyczne kieleckich szkół były nie tylko świętem szkoły i demonstracją sprawności fizycznej uczniów. Stanowiły one znakomitą propagandę wf. i sportu, gromadząc bardzo liczną widownię kielczan; dla większości z nich był to często pierwszy kontakt z kulturą fizyczną¹⁰.

Polityka zaborcy mająca za zadanie rusyfikacja społeczeństwa polskiego nie pozwalała na zakładanie poważniejszych organizacji społecznych na terenie Królestwa Polskiego. Jedyne wyjątki stanowiły organizacje sportowe, takie jak np. Warszawskie Towarzystwo Cyklistów, Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie, które oprócz rozgrywania konkurencji sportowych realizowały bogaty pro-

⁹ L. Szymański, *Higiena i wychowanie...*, s. 183–185, 208–220; J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, t. 2, Wrocław – Warszawa 1971, s. 61.

¹⁰ APK, Zbiór Edmunda Massalskiego, sygn. 68, 91; „Gazeta Kielecka” 1907, nr 49; 1913, nr 58; 1913, nr 59; 1913, nr 69; 1913, nr 109; J. Młynarczyk, *Śniadeczczyzy. Dzieje Kieleckie Szkoły Handlowej Stowarzyszenia Kupców Polskich i Państwowego Gimnazjum imienia Jana Śniadecckiego w Kielcach w latach 1903–1945*, Kielce 1993, s. 52; I. Ciosek, *Animatorzy wychowania fizycznego i sportu w Kielcach w latach 1918–1939*, [w:] *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006, s. 250.

gram wycieczkowo-krajoznawczy. Przyczyniło się to do coraz większej popularności wycieczek krajoznawczych, choć krąg jej uczestników był ze względów materialnych elitarny. Skutkiem wydarzeń w 1905 r. było wydanie w 1906 r. przez władze carskie prawa o stowarzyszeniach, które umożliwiło zakładanie nowych polskich towarzystw, stowarzyszeń. Celem tych organizacji było przede wszystkim budzenie poczucia przynależności do polskości i pielęgnowanie tradycji narodowych¹¹.

W tych okolicznościach dojrzała myśl powołania organizacji turystycznej. Rozwijający się ruch turystyczno-krajoznawczy, gromadził coraz liczniejsze grono pasjonatów, ludzi takich jak etnograf Zygmunt Gloger, którzy pragnęli tą drogą poznawać przeszłość ziemi rodzinnej oraz otaczać opieką pamiątki historyczne i przyrodnicze. Działalność ta miała na celu przede wszystkim budzenie patriotyzmu wśród Polaków. Tak rodziła się inicjatywa powołania do życia organizacji turystycznej, której początek stanowiło złożenie władzom zaborczym przez Aleksandra Janowskiego i Aleksandra Patka projektu statutu organizacji. Dzięki staraniom wspomnianych już A. Janowskiego i A. Patka, jak również Karola Hoffmana, Kazimierza Kulwiecia i Mikołaja Wisznickiego 27 października 1906 r. Urząd Gubernatora Warszawskiego zatwierdził statut Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego¹².

Zadaniami programowymi powołanego Towarzystwa było m.in. gromadzenie wiadomości dotyczących krajoznawstwa polskiego, tj. danych geograficznych, antropologicznych, etnograficznych, statystyczno-ekonomicznych, archeologicznych oraz związanych z historią sztuki, dotyczących ziem polskich i krajów przyległych, historycznie lub geograficznie z nimi związanych. Ponadto organizacja zajmowała się szerzeniem wśród ogółu, a szczególnie wśród młodzieży, wiadomości związanych z krajoznawstwem polskim. Zadania te członkowie Towarzystwa mieli realizować poprzez organizowanie wycieczek, wykładów, odczytów, kursów, wystaw. Zgromadzone pamiątki i eksponaty miały być eksponowane w zakładanych przez Towarzystwo muzeach. Zapisy statutu nie mogły w pełni oddać intencji członków organizacji, należących wówczas do czołówki intelektualnej Królestwa Polskiego, ponieważ zakres celów, jakie przed sobą postawili, był zdecydowanie szerszy, mocno zmotywowany względami patriotycznymi¹³.

Walory przyrodnicze, krajobrazowe, jak i bogata historia rejonu Gór Świętokrzyskich spowodowały, że centralna Kielecczyzna w XIX stuleciu stała się celem badań fizjograficznych i historycznych, a także celem wycieczek krajoznawczych mieszkańców Królestwa Polskiego. Za przykład mogą służyć, wspomniane wcześniej, liczne wycieczki cyklistów z terenu zaboru rosyjskiego

¹¹ Z. Kulczycki, *Zarys historii turystyki w Polsce*, Warszawa 1977, s. 82.

¹² Tamże, s. 83.

¹³ A. Massalaski, A. Rembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze...*, s. 16; „Gazeta Kielecka” 1908, nr 23.

urządzane w latach dziewięćdziesiątych XIX w., których celem był region Gór Świętokrzyskich. Dlatego właśnie powstanie w Kielcach oddziału PTK było sprawą naturalną¹⁴.

W marcu 1908 r. do Kielc przybył jeden z czołowych działaczy PTK, Karol Hoffman, z misją założenia oddziału PTK. Na zebraniu K. Hoffman wygłosił odczyt poświęcony krajoznawstwu, jak również przedstawił genezę i ideę powołanego do życia Towarzystwa. Na listę założycieli Oddziału Kieleckiego PTK wpisało się około stu osób wyłoniono też tymczasowy zarząd, który miał za zadanie doprowadzić do formalnego powołania i ukonstytuowania oddziału kieleckiego PTK. W kwietniu 1908 r. zostaje zorganizowane zebranie członków założycieli, w ramach którego dokonano wyboru pierwszego zarządu oddziału, w jego skład weszli: lekarz i społecznik Mieczysław Zawadzki – prezes, wiceprezesa – mecenas Mieczysław Koczanowicz i inżynier Karol Kostro, ponadto – inżynier Wacław Ciechoński, Aleksander Bojemski i Zygmunt Ziemiński. Skład oddziału kieleckiego PTK był elitarny. Duży odsetek stanowili m.in.: nauczyciele szkół średnich, lekarze, adwokaci, prawnicy. Dlatego można wysunąć wniosek o dość wąskim zasięgu oddziaływania oddziału kieleckiego PTK¹⁵.

Jedną z form działalności oddziału kieleckiego PTK była organizacja wycieczek krajoznawczych mających za zadanie popularyzowanie wiedzy o regionie i kraju. Jednak zasięg społeczny tego rodzaju turystyki ograniczał się przede wszystkim do środowiska inteligenckiego. Organizowane były także wycieczki dla młodzieży szkolnej, jak również dla wszystkich chętnych. Do wybuchu I wojny światowej oddział kielecki PTK zorganizował kilkadziesiąt wycieczek, w których wzięło udział ponad tysiąc osób, w tym duża liczba młodzieży szkolnej¹⁶.

Jeździectwo miało w Kielcach długoletnie tradycje sięgające lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia. Na ziemiach polskich pierwsze konkursy hipiczne zapoczątkowano w Warszawie w dniu 18 czerwca 1880 r., przy okazji wystawy koni na placu zabaw ludowych przy Alejach Ujazdowskich. Godnym odnotowania jest fakt, że pierwszą nagrodę zdobył wówczas Stanisław Niemojewski, pochodzący z Oleszna w powiecie włoszczowskim. Pierwsze stałe konkursy hipiczne przypadają na początek XX wieku, organizowało je Towarzystwo Wyścigów Konnych. Wprowadzono wówczas rozgraniczenie konkursów na dwie kategorie: o przeszkodach zwykłych i podwyższonych. Nagrody przyznawano właścicielom zwyciężskich koni, a jeźdźcy otrzymywali żetony, za pierwsze

¹⁴ „Gazeta Kielecka” 1890, nr 55; 1891, nr 37; 1891, nr 39; 1891, nr 40; 1893, nr 58, 1893, nr 63; 1894, nr 38, 1894, nr 39; 1895, nr 32.

¹⁵ „Gazeta Kielecka” 1908, nr 29; 1908, nr 31; A. Massalaski, A. Gembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze...*, s. 19–20.

¹⁶ S. Kowalczewski, *Kartki z działalności kieleckiego oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1908–1950*, Kielce 1982, s. 14–15; A. Massalaski, A. Rembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze...*, s. 31.

miejsce złoty, za drugie – srebrny, za trzecie – brązowy. Nagrody pieniężne wahały się od 100 do 325 rubli¹⁷.

Poza Warszawą konkursy hipiczne organizowano sporadycznie także w innych miastach Królestwa Polskiego i na Kresach Wschodnich, przy okazji wystaw rolniczych; nie miały trwałej organizacji. Poziom ich był dużo niższy aniżeli w Warszawie i przeważał tam element rozrywki towarzyskiej nad założeniami sportowymi. Również w Kielcach, we wrześniu 1898 r., odbyły się konkursy hipiczne z okazji wystawy rolniczo-przemysłowej¹⁸.

W konkursie hipicznym do zdobycia były cztery nagrody: dwie dla koni najlepiej skaczących przez przeszkody – nagroda „dam” i komitetu wystawy, oraz dwie nagrody dla najszybszych koni w biegu płaskim – nagroda komitetu wystawy i nagroda pieniężna. W konkursie hipicznym brało udział sześć koni: „Hetman” hrabiego Konorowskiego – jeździec Adolf Bocheński, „Wiosna” Pawła Popiela – jeździec A. Bocheński, „Brigant” Krauzego – jeździec Jarosław Zaborowski, „Dobosz” hrabiego A. Łosia – jeździec A. Bocheński, „Wicher” Winnickiego – jeździec właściciel, „All-right” Krauzego – jeździec Nowosielski. Przy okazji konkursu hipicznego na łamach „Gazety Kieleckiej” wskazywano na sportowy charakter zawodów hipicznych, które są czymś więcej niż zwykłymi wyścigami na koniach. Podkreślano, że celem konkursów hipicznych jest zdemontowanie umiejętności jeździeckich oraz wyszkolenia koni. Wskazywano, iż sport jeździecki jest pewnego rodzaju sztuką, wypływającą z zamiłowania do hodowli i szkolenia koni¹⁹.

Rozegrano ostatecznie trzy biegi. Zwycięzcą w biegu pierwszym – bieg z przeszkodami (6) w „tempie dowolnym” – został jeździec A. Bocheński na koniu hr. Konorowskiego „Hetman”. Drugą nagrodę wywalczył również jeździec A. Bocheński na koniu P. Popiela „Wiosna”. W biegu drugim – bieg z przeszkodami (6) w tempie myśliwskim – zwyciężył Nowosielski na koniu „All-right”. Drugą nagrodę zdobył w tym biegu jeździec A. Bocheński na koniu „Wiosna” P. Popiela. W biegu trzecim – „bieg klusem pod siodłem”, 6 okrążeń dookoła toru – wygrał jeździec i właściciel Winnicki. Sport jeździecki w Kielcach w pełni rozwinie się w odrodzonym państwie po 1918 r.²⁰

W 1867 r. we Lwowie powołano do życia Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Jego celem było „pielęgnowanie gimnastyki” i dążenie do fizycznego i duchowego odrodzenia narodu poprzez organizowanie ćwiczeń fizycznych. Ogniśka „Sokoła” były ośrodkami życia narodowego i obok gimnastyki prowadziły różne formy kulturalnej i politycznej aktywności. „Sokół” organizował zloty, które prócz prezentacji dorobku gimnastycznego wyrażały ideę wspólnoty narodowej i miały duże znaczenie w przełamywaniu podziałów dzielnicowych. To-

¹⁷ W. Pruski, *Dzieje konkursów hipicznych w Polsce*, Warszawa 1982, s. 9–10, 13, 15.

¹⁸ „Gazeta Kielecka” 1898, nr 69.

¹⁹ „Gazeta Kielecka” 1898, nr 69; 1898, nr 72.

²⁰ „Gazeta Kielecka” 1898, nr 70.

warzystwo było również propagatorem sportu, co miało wyraz w organizowaniu na zlotach zawodów sportowych w wielu dyscyplinach, takich jak np.: hipika, kolarstwo, lekkoatletyka, piłka nożna czy szermierka. Najpóźniej ze wszystkich trzech zaborów, bo dopiero w 1905 r., „gniazda sokole” zaczęły powstawać na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. W Królestwie Polskim „Sokół” znajdował się pod wpływem Narodowej Demokracji. Po zdławieniu rewolucji 1905 r. gniazda „Sokoła” zostały rozwiązane przez władze zaborcze, mimo to niektóre nadal działały pod innymi nazwami. Na 1906 r. datuje się początek istnienia „Sokoła” w Kielcach, który ze względu na sytuację polityczną musiał działać konspiracyjnie. Dopiero w 1923 r. kieleckie gniazdo „Sokoła” wystąpiło do władz administracyjnych o rejestrację²¹.

Rower na przełomie XIX i XX w. bardzo szybko stawał się popularnym środkiem komunikacji, służył rozwojowi rekreacji, a kolarstwo stało się dynamicznie rozwijającą się dyscypliną sportową, gromadzącą podczas zawodów tłumy kibiców. Od 1890 r. dość częstym celem wycieczek cyklistów warszawskich był rejon Gór Świętokrzyskich i Kielc. Kielczanie z dużym zainteresowaniem odnosili się do nowego sportu, widząc w nim początkowo możliwość odbywania dalszych wycieczek, a następnie rozgrywania konkurencji sportowych. Kieleccy cykliści, w liczbie 35 osób, zaistnieli jako zorganizowana grupa w 1893 r. Aranżowali nie tylko wycieczki regionalne, ale również wyprawy rowerowe, m.in. do Warszawy i Krakowa. Najchętniej wybieranym miejscem wyścigów była położona na dość stromej górze wieś Występa, oddalona kilkanaście kilometrów od Kielc, znajdująca się w pobliżu drogi warszawskiej. Urządzane tam wyścigi gromadziły liczne grono kolarzy i sympatyków kolarstwa; do pierwszych zwycięzców należał m.in. Albin Nestorowicz. W kolejnych dwóch latach działalności kieleckich cyklistów na czoło wysuwał się udział w wyścigach oraz ich organizacja. Wiązało się to również z coraz częstszymi kontaktami ze środowiskami cyklistów innych miast. Procentowało to nowymi doświadczeniami i dawało możliwość skonfrontowania własnych umiejętności z osiągnięciami sportowców spoza Kielc²².

Ówczesne zamiłowanie do kolarstwa łączyło w sobie elementy rekreacji i rywalizacji sportowej. Jedną z form działalności cyklistów było organizowanie majówek połączonych z zawodami, na które zapraszano kolarzy z innych miejscowości. Na jednej z takich majówek, w 1895 r., rozegrano prawdopodobnie pierwsze zawody o mistrzostwo Kielc. Do czołówki kieleckich kolarzy należeli wówczas: Józef Czarnecki, Józef Borkowski, Albin Nestorowicz oraz Wacław Henigman. Coroczne zawody cyklistów w Występie gromadziły liczne rzesze

²¹ R. Wroczyński, *Dzieje wychowania...*, s. 118, 120–123, 126, 133; „Gazeta Kielecka” 1906, nr 63; 1907, nr 50.

²² B. Tuszyński, *100 lat Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów – 100 lat kolarstwa polskiego*, Warszawa 1986, s. 15–17; „Gazeta Kielecka” 1890, nr 55; 1891, nr 37; 1891, nr 39; 1891, nr 40; 1893, nr 58; 1893, nr 63; 1894, nr 38; 1894, nr 39; 1895, nr 32.

kolarzy i jeszcze większe widzów. Zawody były na ogół bardzo dobrze zorganizowane. Nagrodami były żetony złote, srebrne, brązowe, jednolite dla wszystkich towarzystw kolarskich. Działalność kieleckich cyklistów okrzepła na tyle, że postanowiono ją zalegalizować. Projekt statutu Kieleckiego Towarzystwa Cyklistów (KTC) przesłano do Warszawskiego Generała Gubernatora, który go zatwierdził 3 września 1895 roku²³.

Ustawa Towarzystwa stawiała sobie za główny cel zorganizowanie cyklistów-amatorów dla doskonalenia techniki jazdy oraz rozpowszechniania welo-cypedu jako praktycznego i zdrowego środka lokomocji. Cel ten zamierzano osiągnąć poprzez organizację spotkań, ćwiczeń, konkursów oraz wyścigów z nagrodami. Statut drobiazgowo omawiał sprawy związane z przygotowaniem zawodów i konkursów, na których musiał być zawsze obecny lekarz. Członkiem Towarzystwa mógł zostać praktycznie każdy, z wyjątkiem żołnierzy służby czynnej, junkrów i wojskowych niższych stopni, małoletnich, cyklistów zawodowych, osób karanych sądownie oraz wykluczonych z innych towarzystw, a nawet osoby niejeżdżące na rowerach. Na fundusz Towarzystwa składać się miały składki członkowskie (12 rubli rocznie i wpisowe 5 rubli), dochody z organizowanych imprez oraz pochodzące ze specjalnych datków. Siedziba nowo powstałego KTC znajdowała się w domu przy ulicy Konstantego. W lokalu Towarzystwa otwarto do użytku gości czytelnię czasopism oraz bilard i bufet. Kierowanie bieżącymi sprawami należało do komitetu powołanego przez zebranie ogólne. Pod koniec 1895 r. po raz pierwszy wybrano zarząd, z Michałem Żelichowskim jako prezesem²⁴.

Podstawową formą działalności sportowej KTC była organizacja wyścigów szosowych (dystansowych), jak również kryteriów ulicznych, w których uczestniczyli także kolarze z Radomia, Warszawy, Łodzi, Piotrkowa, Kalisza oraz innych miejscowości. Kontakty te służyły konfrontacji umiejętności kolarskich oraz wymianie doświadczeń w przygotowaniu imprez sportowych. Działalność KTC została doceniona przez największe na ziemiach polskich WTC, które powierzyło kieleckim cyklistom organizację i nadzór nad odcinkiem trasy wyścigu Warszawa – Kielce – Warszawa, przebiegającym na terenie guberni kieleckiej. Kieleczanie wywiązali się z zadania doskonale, co zostało docenione przez działaczy WTC zaproszeniem delegacji działaczy KTC do udziału w konferencji na Dynasach, podczas której omawiano kwestie sportowe. Na wymienionej konferencji Kielce reprezentowali W. Henigman i A. Nestorowicz²⁵.

²³ „Gazeta Kielecka” 1894, nr 60; 1895, nr 46; 1895, nr 55; 1895, nr 71; 1895, nr 72; 1895, nr 82; B. Tuszyński, *100 lat...*, s. 49.

²⁴ „Gazeta Kielecka” 1895, nr 88; 1895, nr 91; 1895, nr 92; 1895, nr 93; 1895, nr 94.

²⁵ „Gazeta Kielecka” 1896, nr 47; 1896, nr 48; 1896, nr 55; 1896, nr 56; 1896, nr 63; 1896, nr 64; 1896, nr 65; 1896, nr 66; 1896, nr 67; 1896, nr 68; 1896, nr 73; 1897, nr 60; 1897, nr 78; 1898, nr 61; 1898, nr 71; 1899, nr 3, 1899, nr 4; 1899, nr 8; 1899, nr 75; 1899, nr 77.

Aby dotrzymać kroku innym krajowym ośrodkom kolarskim, których działalność oparta była na urządzaniu wyścigów torowych, zarząd KTC pod koniec 1897 r. podjął działania mające na celu budowę toru kolarskiego. Bez takiego obiektu cykliści kieleccy nie mogliby organizować zawodów i podejmować u siebie kolarzy z innych miast, co odbiłoby się niekorzystnie na rozwoju i popularności KTC w mieście. Uroczyste otwarcie toru nastąpiło w niedzielę 6 sierpnia 1899 r. Tego dnia wszyscy członkowie KTC rozpoczęli uroczystość, wyjeżdżając spod lokalu Towarzystwa na rowerach w stronę toru, który objechano trzykrotnie. Następnie przeprowadzono serię wyścigów kolarskich. Wieczorem przy iluminacji i dźwiękach orkiestry odbyła się zabawa taneczna, która zwieńczyła uroczystość otwarcia pierwszego w Kielcach toru kolarskiego²⁶.

Tor kolarski stał się centrum życia kieleckich cyklistów. Od samego początku tor tętnił życiem. W godzinach popołudniowych był udostępniany (za niewielką opłatą) wszystkim, którzy chcieli skorzystać z wybudowanych na terenie toru urządzeń gimnastycznych, huśtawek, placu do gry w tenisa itp. Dochód z biletów przeznaczano na spłatę kredytu zaciągniętego na budowę. Jednak najczęściej kielczan odwiedzało tor w związku z rozgrywanymi na nim wyścigami, gdzie oprócz miejscowych zawodników startowała także czołówka ówczesnych polskich kolarzy. Rozgrywane zawody przyciągały tłumy widzów. W lipcu 1902 r. na torze KTC rozegrano wyścig, w którym udział wzięli cykliści z Warszawy, Lublina, Piotrkowa, Kielc, Radomia i innych miejscowości. Odbyło się wówczas pięć wyścigów: zachęty, główny, kielecki, czerwonych i czarnych, pocieszenia. Nagrodami były żetony, tak jak na wszystkich tego rodzaju zawodach²⁷.

Z powodów trudnych dziś do ustalenia działalność KTC po 1902 r. zaczęła się załamywać. Można przypuszczać, że przyczyny takiego stanu rzeczy były złożone, a składały się na nie: problemy finansowe, nieodpowiedni lokal, brak nowych członków (młodzieży), a także ówczesna sytuacja polityczna. Rok 1905 i związane z nim wydarzenia bardziej absorbowały kielczan, a przede wszystkim młodzież. Wzrost nastrojów patriotycznych i wola działania zmusiły działaczy KTC do szukania rozwiązań alternatywnych, łączących działalność obywatelską i sportową. Aktywiści Towarzystwa podejmowali różnorodne inicjatywy mające na celu uzdrowienie sytuacji. Jedną z propozycji był postulat wskrzeszenia chóru. Według pomysłodawców działalność kulturalna miała zachęcić młodzież do uprawiania ćwiczeń gimnastycznych. Zarząd Towarzystwa próbował doraźnymi środkami ratować sytuację. Organizował wieczorki taneczne, muzyczno-wokalne, koncerty itp. Działania te nie przyniosły spodziewanych efektów. Na dodatek wzrastały trudności ze zwołaniem zebrań sprawozdawczych, ponieważ

²⁶ „Gazeta Kielecka” 1896, nr 94; 1897, nr 20; 1897, nr 21; 1897, nr 25; 1897, nr 35; 1897, nr 56; 1897, nr 91; 1897, nr 94; 1897, nr 25; 1898, nr 19; 1898, nr 43; 1899, nr 42; 1899, nr 62; 1900, nr 8; 1900, nr 11; 1900, nr 50; 1901, nr 17; 1901, nr 23; 1901, nr 41.

²⁷ „Gazeta Kielecka” 1900, nr 46; 1900, nr 47; 1900, nr 50; 1900, nr 74; 1900, nr 78; 1901, nr 46; 1901, nr 47; 1901, nr 54; 1901, nr 68; 1902, nr 54; 1902, nr 55; 1902, nr 59; 1902, nr 77; 1902, nr 78.

członkowie KTC nie przychodzili na spotkania. Sytuacja dojrzała na tyle, aby dokonać radykalnych posunięć, polegających na przemianowaniu Kieleckiego Towarzystwa Cyklistów w Resursę Kielecką²⁸.

Na zebraniu KTC w dniu 13 listopada 1906 r. postanowiono powołać komisję, która będzie miała za zadanie opracować projekt nowego towarzystwa. Przygotowano projekt ustawy Resursy Kieleckiej, której celem miało być zapewnienie członkom i ich rodzinom możliwości uprawiania rekreacji i sportu. Założycielami Resursy Kieleckiej mieli być członkowie rzeczywisci i goście KTC, cały majątek dotychczasowego Towarzystwa zamierzano przekazać Resursie. Dla osiągnięcia zamierzonego celu Resursa Kielecka planowała: urządzać odczyty i pogawędki; założyć bibliotekę oraz zespoły muzyczne i śpiewacze; doskonalić się w jeździe na rowerach, gimnastyce i fechtunku; popierać racjonalne myślistwo i strzelectwo; urządzać bale, maskarady itp.; prenumerować czasopisma codzienne i periodyczne. Na podstawie powyższego statutu można przyjąć, że KTC w pierwszych latach XX w. ewoluowało w stronę klubu towarzysko-rekreacyjnego, zatracając swój sportowy charakter²⁹.

Konsekwencją industrializacji Kielc na przełomie XIX i XX w. był szybszy napływ informacji politycznych, gospodarczych, społecznych i obyczajowych. Mimo słabości miejscowej wytwórczości i tym samym wątpliej kondycji finansowej ówczesnych kielczan, przenoszono na rodzimy grunt nowinki płynące z szerokiego świata. Jedną z nich była moda na uprawianie rekreacji i wszelakich sportów. Swój udział w popularyzacji wf. miały także władze zaborcze, kierowane głównie troską o kondycję fizyczną swoich przyszłych rekrutów. Dlatego w programach szkolnych pojawiła się gimnastyka, która miała przyczynić się do prawidłowego rozwoju fizycznego młodzieży. Inicjatywa propagowania kultury fizycznej wychodziła również od miejscowych elit, które po 1905 r. widziały w zakładanych stowarzyszeniach sportowych i rekreacyjnych nie tylko możliwość uprawiania sportu, ale także prowadzenia działalności obywatelskiej oraz politycznej. Najlepszym tego przykładem była ewolucja KTC w Resursę Kielecką. Pożyteczna rola sportu i rekreacji dotarła do świadomości ówczesnych mieszkańców Kielc, jednak zbyt duże koszty z tym związane zawężyły krąg miłośników aktywnego wypoczynku. W ostatnich dziewięciu latach poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej w Kielcach w dziedzinie sportu i wf. nie zaszły poważniejsze zmiany, trzeba było na nie czekać aż do odzyskania niepodległości w 1918 r.

²⁸ „Gazeta Kielecka” 1902, nr 60; 1903, nr 25; 1905, nr 5; 1905, nr 9; 1905, nr 38; 1905, nr 75; 1905, nr 90; 1905, nr 98; 1906, nr 20.

²⁹ APK, Urząd Gubernialny Kielecki do Spraw Stowarzyszeń 1906–1914, sygn. 2, k. 9, 20–23; „Gazeta Kielecka” 1906, nr 48.

Bibliografia

A. Źródła

I. Archiwalne

- Archiwum Państwowe w Kielcach – zespoły:
Pierwaja Wsieobszczaja Piripis Nasilenija Rosijskoj Imperii 1897 god. Red. N.A. Trojnickago, L III Kieleckaja Gubernija 1904.
Obzory Kieleckoj Guberni za 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1914 god. Akta miasta Kielc, sygn. 1993.
Zbiór Edmunda Massalskiego, sygn. 68, 91. Zbiór Edmunda Massalskiego, sygn. 68, 91.
Urząd Gubernialny Kielecki do Spraw Stowarzyszeń 1906–1914, sygn. 2.

II. Drukowane

- „Gazeta Kielecka” 1872, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1913.

III. Pamiętniki, relacje i wspomnienia

- Jerzmanowski J., *W starych Kielcach*, Łódź 1984.
Młynarczyk J., *Śniadeczczyki. Dzieje Kieleckie Szkoły Handlowej Stowarzyszenia Kupców Polskich i Państwowego Gimnazjum imienia Jana Śniadeckiego w Kielcach w latach 1903–1945*, Kielce 1993, s. 52.

B. Opracowania

- Ciosek I., *Rola instytucji państwowych, samorządowych i organizacji społecznych w rozwoju wychowania fizycznego i sportu w Kielcach (1918–1939)*, Kielce 2004.
Ciosek I., *Animatorzy wychowania fizycznego i sportu w Kielcach w latach 1918–1939*, [w:] *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, Kielce 2006.
Kołodziejczyk R., *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1961, nr 2.
Kowalczewski S., *Kartki z działalności kieleckiego oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1908–1950*, Kielce 1982.
Kulczycki Z., *Zarys historii turystyki w Polsce*, Warszawa 1977.
Naumiuk J., *Robotnicze Kielce (1918–1939)*, Łódź 1972.
Nietyksza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.
Massalski A., Rembalski A., *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze na Kielecczyźnie 1908–1950. Zarys dziejów*, Kielce 1983.
Pazdur J., *Dzieje Kielc 1864–1939*, t. 2, Wrocław – Warszawa 1971.
Pruski W., *Dzieje konkursów hipicznych w Polsce*, Warszawa 1982.

Spoleczeństwo polskie od X do XX wieku, red. I. Ihnatowicz, A. Mączka, B. Zientara, Warszawa 1972.

Szymański L., *Higiena i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915*, Wrocław 1979.

Tuszyński B., *100 lat Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów – 100 lat kolarstwa polskiego*, Warszawa 1986.

Urbański K., *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce 2003.

Wroczyński R., *Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918*, Wrocław – Warszawa 1971.

Summary

The beginnings of recreation, physical education and sport in Kielce at the turn of the XIXth and XXth centuries

The article titled *The beginnings of recreation, physical education and sport in Kielce at the turn of the XIXth and XXth centuries* is an attempt to present the process of development of various forms of physical exercise among municipal community of Kielce. It was associated with establishing new methods of upbringing, the progress of knowledge about a human being and the political situation. The industrialization of Kielce at the turn of XIX and XX century resulted in a more rapid inflow of political, economic, social and moral information. In schools' curricula there appeared a subject Physical Education the aim of which was appropriate physical development of the youth. Despite weak, insufficient local enterprise and in consequence poor financial condition of contemporary Kielce dwellers, those city inhabitants became the recipients of the novelties coming from all over the world. One of them was a fashion for engaging in recreation and doing all kinds of sports which was fully justified by health reasons. The useful role of sport and recreation reached the awareness of contemporary Kielce inhabitants of those times, however, too high costs involved, narrowed the circle of enthusiasts of active relaxation.

Keywords: recreation, tourism, physical education, sport